

עודד ליפשיץ

זמנן ומקורן של
כותרות האבן
המעוטרות מיהודה,
ממואב ומעמון

כותרות האבן המעוטרת מימי הבית הראשון הן מהפריטים המיוחדים והמרשימים שהתגלו בחפירות הארכאולוגיות בארץ-ישראל. גודלן של הכותרות, משקלן, רמת הסיתות, איכות הגימור והעיצוב המרשים שלהן מעידים על התפקיד שנועד להן בשערים ובארמונות בממלכת ישראל ויהודה.

למן גילוייה של כותרת האבן המעוטרת הראשונה בחפירותיו של גוטליב שומכר במגידו בשנת 1903 ועד שנות החמישים של המאה העשרים כונו כותרות אלה כותרות פרוטו־יוניות, ומשנות החמישים נוהגים לכנותן כותרות פרוטו־אֵאוליות.¹ מקורם של שני השמות בארכיטקטורה של יוון הקלסית, והתוספת 'פרוטו' מציינת שהכותרות במזרח קדמו לאלה שבעולם הקלסי, ושהמזרח הוא שהשפיע בעניין זה על המערב.² כותרות האבן המעוטרת שנמצאו בשטחה של ממלכת ישראל קודמות במאות שנים לאלה שהופיעו בעולם הקלסי, ויש הבדלי סגנון ברורים בין שני העולמות האמנותיים והארכיטקטוניים הללו.³ כותרות האבן שנמצאו בארץ-ישראל קודמות גם לאלה שנמצאו בפניקיה.⁴ יגאל שילה הגדיר את הכותרות שבישראל כהתפתחות מקומית על רקע מסורת עיטורית קדומה שרווחה באזור,⁵ וישראל פינקלשטיין ראה בכותרות אלה את היסוד המקורי העיקרי שהתפתח בישראל בימי בית עומרי, וששולב במכלולים הארכיטקטוניים שנבנו במאה התשיעית לפסה"נ ביהודה, וזאת בצד אימוץ של יסודות צפוניים ויסודות שידוע על קיומם בארץ-ישראל בתקופות קדומות יותר.⁶

שילה ביקש לקרוא לכותרות אלה כותרות תימורה או כותרות ישראליות.⁷ שני השמות הללו בעייתיים, שכן מוטיב התימורה, המופיע במקרא תשע־עשרה פעם, נזכר תמיד בהקשר של פיתוחים או מקלעות, לרוב בזיקה למשטחים ישרים, בדרך כלל על קירות או על דלתות, והוא מוגבל לתיאורים של בית המקדש. לעומת זאת כותרות האבן המעוטרת נמצאו תמיד בהקשר של שערים או ארמונות

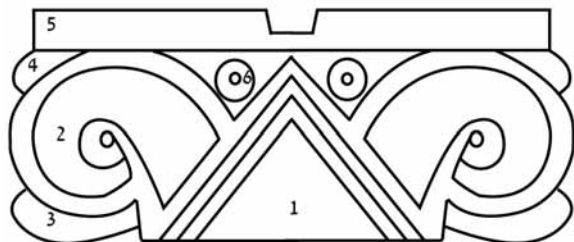
אני מבקש להודות לעידו קוך, קרן רו ונירית קדם על סיועם בהכנת המאמר, וכן לרודיקה פנחס מהמכון לארכאולוגיה באוניברסיטת תל-אביב על האוירים. הזכויות שמורות למשלחת רמת-רחל.

בשער המאמר:
דמות אשורית של
'האישה בחלון'
הנשענת על מעקה
אבן עם כותרות
מעוטרת
(ראו להלן, עמ' 13)

- 1 סקירה מקיפה של השמות השונים ראו: P.P. Betancourt, *The Aeolic Style in Architecture: A Survey of Its Development in Palestine, the Halikarnassos Peninsula, and Greece, 1000-500 B.C.*, Princeton 1977, p. 4
- 2 Y. Shiloh, *The Proto-Aeolic Capital and Israelite Ashlar Masonry* (Qedem, 11), Jerusalem 1979, pp. 90-91
- 3 ר' רייך, 'ארמונות ובתי שרד בתקופת הברזל', א' נצר, א' קמפינסקי ור' ורייך (עורכים), האדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם מן התקופות הפרהיסטוריות עד התקופה הפרסית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 180; J.F. Drinkard, *The Volute*; 180
- 4 *Capital of Israel and Jordan: A New Look at an Ancient Architectural Feature*, published in the internet site of the Mundaybi' project: <http://www.vkpr.org/studies/historical/capitals/info/capitals-Mundaybi.asp>
- 5 שילה (שם), עמ' 88-91; והשוו: B. Wesenberg, *Kapitelle und Basen* (Beihefte der Bonner Jahrbücher, 32), Düsseldorf 1971, pp. 63-68
- 6 A. Mazar, *Archaeology of the Land of the Bible 10,000-586 B.C.E.*, New York 1990, p. 474
- 7 בחוף הפניקי לא התגלו כלל כותרות אבן מעוטרת שאפשר לתארכן לתקופת הברזל, ואין די בהנחה שהיו כותרות מעץ או במוטיב הנפוץ של 'האישה בחלון' כדי לבסס את הטענה שמקורן של הכותרות הישראליות בחוף הפניקי. ראו: בטנקור (לעיל, הערה 1), עמ' 46-49, ושם ספרות נוספת.
- 8 שילה (לעיל, הערה 2), עמ' 90. ראו לעניין זה את סקירתו של בטנקור (שם), עמ' 17-23.
- 9 I. Finkelstein, 'Omride Architecture', *ZDPV*, 116 (2000), p. 127
- 10 שילה (לעיל, הערה 2), עמ' 30, 90.

ולא באתרים או במכלולים שנקשרו לפעילות פולחנית. ניתן אכן להסכים שמוטיב עץ התמר הוא הרעיון המרכזי שסביבו התפתח עיטור הכותרות, אולם ככל הנראה לתימורה המקראית אין קשר לכותרות האבן המעוטרות. הכינוי כותרות ישראליות היה יכול להתאים כל עוד קשרו החוקרים את

הכותרות לימי הממלכה המאוחדת ולמאה העשירית לפסה"נ, אולם כיום ברור שכותרות אלה גולפו לראשונה בממלכת בית עומרי, ושהן היו קיימות ביהודה, במואב ובעמון גם אחרי חורבן ממלכת ישראל. לכן עדיף בעיני לכתותן כותרות אבן מעוטרות. כינוי זה מתאר את תפקידן של הכותרות, את החומר שממנו נעשו ואת ייחודן האסתטי. מקבילה באנגלית הציעה כבר בשנת 1961 אנטונייה צ'יאסקה – Volute Capital⁸, ושם זה מדגיש את העיטור האופייני לכותרות אלה.

איור סכמטי של כותרת אבן מעוטרת ושמות חלקיה השונים:
 1. משולש מרכזי; 2. לוליון; 3. עלה תחתון; 4. עלה עליון; 5. אבוקוס (Abacus) – המסגרת העליונה; 6. אוקולוס (Oculus) – 'עין'

עשרים ושבע כותרות אבן מעוטרות שהתגלו בחמש מעריה הראשיות של ממלכת ישראל

עשרים ושבע כותרות אבן מעוטרות התגלו בעריה המרכזיות של ממלכת ישראל:⁹ בשומרון (שבע כותרות), במגידו (שתיים-עשרה כותרות), בחצור (שתי כותרות) ובדן (שלוש כותרות), וכן נתגלו כותרות כאלה בהר גריזים (שלוש כותרות, שמקורן אולי בשכם). יש חוקרים שעדיין מתארכים את ראשית הופעתן של כותרות אלה למאה העשירית לפסה"נ, אך כיום נראה שיש לתארכן לאמצע המאה התשיעית לפסה"נ, ככל הנראה כחלק מהבנייה רחבת ההיקף בממלכה בימי שלטון בית עומרי.¹⁰

8 A. Ciasca, 'I capitelli a volute in Palestina', *Rivista degli studi orientali*, 36 (1961), pp. 189–197. השוו להצעותיהם של וזנברג (לעיל, הערה 3), עמ' 65–68, ובטנקור (לעיל, הערה 1), עמ' 4.

9 לדברי שילה נמצאו בתחומי ממלכת ישראל בסך הכול עשרים ושתיים כותרות, ומספר זה צוטט בפרסומים מאוחרים. ראו: שילה (לעיל, הערה 2). ההבדל במספר הכותרות נובע מהשמטה של כותרת M-11 במגידו, שבעצם אינה כותרת (ראו להלן הערה 12), ומהוספת שלוש הכותרות שהתגלו בתל דן ושלוש הכותרות שהתגלו בחפירות הר גריזים אחרי פרסום הקורפוס של שילה. שילה התעלם מאפשרות קיומה של כותרת נוספת, שתוארה בדו"חות של מאקאליסטר על חפירות גור. רמזים על כותרת שנמצאה באזור השער נמצאים בדו"חות המוקדמים של מאקאליסטר ובדו"חות המסכמים, אולם ללא ציור או תצלום. לאור זאת העלה ברנדל את האפשרות שגור היא עיר נוספת ברשימת הערים הישראליות שנמצאו בהן כותרות ממין זה. ראו: B. Brandl, 'A Proto-Aeolic Capital from Gezer', *IEJ*, 34 (1984), pp. 173–176.

10 שילה (שם, עמ' 20–21) תיארך ארבע מהכותרות במגידו לארמון שלמה במאה העשירית לפסה"נ. ובעקבותיו הלכו חוקרים אחרים. ראו למשל: רייך (לעיל, הערה 2), עמ' 180; א' שטרן, 'הבנייה הפניקית בארץ-ישראל בשלהי תקופת הברזל ובתקופה הפרסית', נצר, קמפינסקי ורייך (לעיל, הערה 2), עמ' 258. אך כיום נראה שיש לתארך גם כותרות אלה לבנייה רחבת ההיקף שנתקיימה בממלכת ישראל בימי שלטון בית עומרי במאה התשיעית לפסה"נ. ראו: פינקלשטיין (לעיל, הערה 6), עמ' 120–121; א' שטרן ו' מגן, 'השלב הראשון של המקדש השומרוני בהר גריזים: עדויות ארכיאולוגיות חדשות', קדמוניות, 120 (תשס"א), עמ' 120.

בחפירות חצור נמצאו שתי כותרות כמעט זהות, למעט העובדה שהאחת מעוטרת בגילוף רק מצדה האחד, והאחרת מעוטרת משני צדיה.²⁴ שתי הכותרות נמצאו בשימוש משני בשטח B, חדר 3264, השייך לשכבה VII, ויש להניח שהיו בשימוש במצודה של שכבה VIII (3090).²⁵

מתל דן מוכרות שלוש כותרות אבן מעוטרות; הן נמצאו לאחר פרסום הקורפוס של שילה, ולכן לא נזכרו בו.²⁶ בעונת החפירות של 1984 התגלה שבר של כותרת בשימוש משני כאבן בנייה בתוך השער העליון בתל דן (W6033, סל 18451). השבר נמצא כיום בכניסה הראשית לבית הספר נלסון גליק שבהיברו יוניון קולג' בירושלים.²⁷ כותרת נוספת, שלמה, התגלתה בעונת החפירות של 1992, משולבת ברצפה שמדרום לכניסה לשער (שטח A, לוקוס 5133). הכותרת מוצגת כיום בבית הנשיא בירושלים.²⁸ באותו מקום נמצא שבר נוסף של כותרת, אשר לא פורסמה, ושנמצאת כיום בהיברו יוניון קולג' בירושלים. הכותרת השלמה בתל דן ושבר הכותרת שנמצא שם בשנת 1984 דומים אך אינם זהים לטיפוס C של שילה, שפריט אחד ממנו נמצא במגידו (כותר M-10 בקורפוס של שילה), והוא שונה ממרבית הכותרות שנמצאו בשומרון, בחצור ובמגידו.²⁹

בחפירות הר גריזים נתגלו, שלא באתרם, שתי כותרות אבן מעוטרות ושבר קטן מכותרת שלישיית.³⁰ כותרות אלה נמצאו במדרון המזרחי של האתר, בריכוז גדול של מפולות אבנים סמוך לגרם המדרגות העולה אל המקדש. מרבית שברי כלי החרס שנמצאו בלוקוסים שבהם נמצאו הכותרות תוארכו על ידי החופרים לתקופה הפרסית ולתקופה ההלניסטית.³¹ אפרים שטרן ויצחק מגן שייכו נכון את הכותרות הללו לקבוצת הכותרות המוכרות היטב מימי הבית הראשון, וזאת אף שהן מייצגות טיפוס שונה מאלו של הכותרות האחרות שנמצאו ברחבי ממלכת ישראל, שכן חסר במרכזן המשולש הרגיל, חסרות בהן הקונקנות המתעגלות מן המרכז כלפי חוץ, מספר העיגולים בהן רב מן הרגיל, ונוספו בהן עיטורים שאינם קיימים בטיפוסים של הכותרות האחרות.³² מכיוון שהממצא הקדום ביותר בהר גריזים הוא מהתקופה הפרסית, ומכיוון שאין כל עדות שהשימוש בכותרות האבן המעוטרות נמשך בתקופה הפרסית, אפשר לקבל את ההנחה שכותרות אלה הובאו להר גריזים ממבנה כלשהו בשכם (לאו דווקא ממקדש, כפי שהניחו שטרן ומגן),³³ מבנה שחרב בידי האשורים עם כיבוש ממלכת ישראל. מבנה זה נבנה בסגנון הארכיטקטוני שאפיין את ממלכת ישראל במאה התשיעית והשמינית לפסה"נ, בדומה למבנים הממלכתיים בשומרון, במגידו, בחצור ובדן.

24 Y. Yadin et al., *Hazor, III-IV: Plates*, Jerusalem 1961, pls. 48: 1, 49: 1-3, 362, 363. הכותרת המעוטרת מצד אחד היא כותרת H-1 בקורפוס של שילה (לעיל, הערה 2), וזו המעוטרת משני צדיה – H-2 אצל שילה.

25 בטנקור (לעיל, הערה 1), עמ' 27-29; שילה (לעיל, הערה 2), עמ' 1-2.

26 אני מבקש להודות לד"ר דוד אילן על המידע שמסר לי, ואשר רק חלקו פורסם עד כה על ידי בירן (וראו להלן).

27 לאזכור של מציאת הכותרת ותצלום שלה ראו: A. Biran, 'Notes and News: Tel Dan, 1984', *IEJ*, 35 (1985), p. 186. pl. 24: D; idem, *Biblical Dan*, Jerusalem 1994, pp. 241-242, fig. 201

28 לאזכור של מציאת הכותרת ותצלום שלה ראו: בספרו של בירן (שם), עמ' 241-242, איור 201.

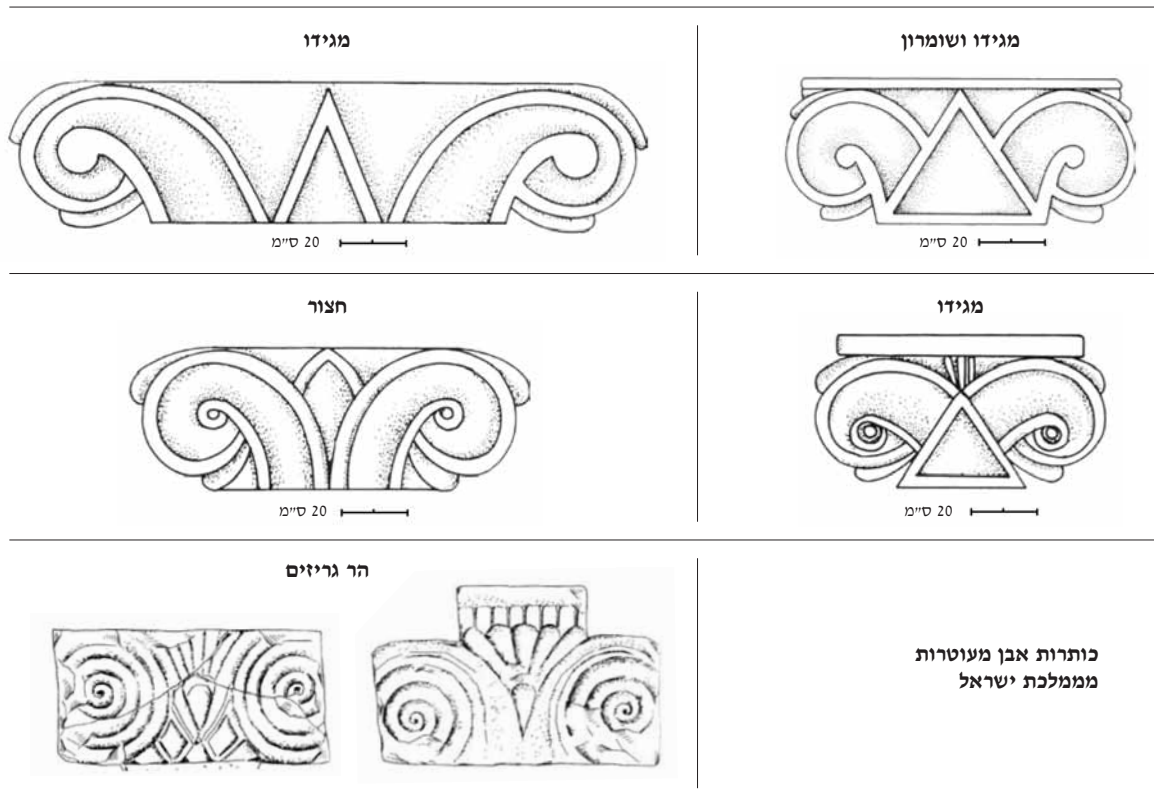
29 שילה (לעיל, הערה 2), עמ' 3, 18-19.

30 שטרן ומגן (לעיל, הערה 10), עמ' 119-124.

31 שם, עמ' 119.

32 שם, עמ' 120-123.

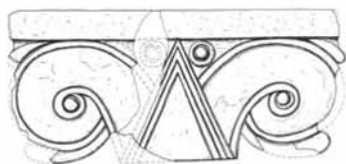
33 שם, עמ' 123-124.

בארבע או בחמש מעריה הראשיות של ממלכת ישראל היו כותרות האבן המעוטרות מרכיב מרכזי בפאר האדריכלי מאז אמצע המאה התשיעית לפסה"נ. ניתן להניח שכל עשרים ושבע הכותרות המוכרות לנו שימשו למן פרק הזמן הזה ועד חורבן הממלכה על ידי האשורים, בראשית השליש האחרון של המאה השמינית לפסה"נ.

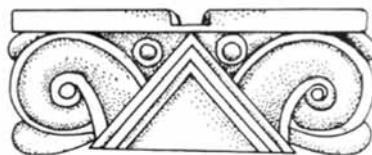
למרות קווי הדמיון בין הכותרות שנמצאו בכל אחת מהערים הללו, הרי בכל עיר היו לכותרות סימני היכר שונים:³⁴ שתי הכותרות שנמצאו בחצור מיוחדות בצורתן (שילה הגדירין טיפוס D); הכותרות משומרון (טיפוס 3A של שילה) מזכירות את אלה שנמצאו במגידו אבל שונות מהן בהדגשת העיגול המרכזי של הלולייין (voluta) ובהיעדר המסגרת העליונה של הכותרת (abacus); לכותרות ממגידו יש שלושה טיפוסים מיוחדים שאין להם מקבילות בערים אחרות (טיפוסים 1A, 2A, B); וכאמור הכותרות שנמצאו בדרך דומות אך אינן זהות לטיפוס C, ושבר נוסף של כותרת מטיפוס זה נמצא במגידו; והכותרות שנמצאו בהר גריזים מייצגות טיפוס ייחודי.

עיר דוד

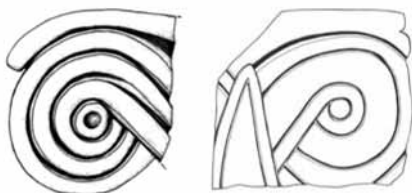
20 ס"מ

רמת-רחל

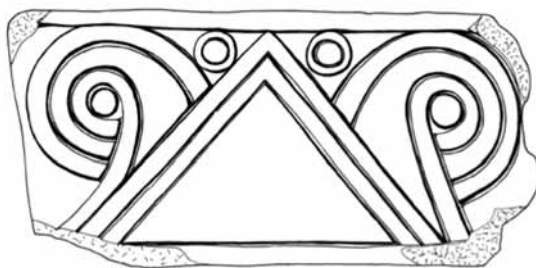
20 ס"מ

עמאן

קנה מידה מוערך

אלמדיבע, עין שרה

20 ס"מ

כותרות אבן מעוטרות מממלכות יהודה, מואב ועמון

בהקשר זה יש להזכיר את ממצא הבולות שהתגלו לאחרונה בחפירות בעיר דוד.³⁵ בולות אלה תוארכו היטב למאה התשיעית לפסה"ג, ועל כמה מהן מוטבעים דגמים של כותרות אבן מעוטרות. מוטיבים ארכיטקטוניים נדירים מאוד בחותמות בעולם השמי; אמנם מוכרים כמה סוגים של חותמות שבהם דגמים המבוססים על עץ התמר, ובולה אחת שבה מוטיב מפורט למדי של עמוד שבראשו כותרת אבן מעוטרת, אך מעטות מאוד המקבילות לדגמים מפורטים ומדויקים יחסית של כותרות אבן.³⁶ אפשר להניח שהבולות מעיר דוד מתקופה שהייתה בה קרבה הדוקה בין שתי הממלכות, ושיהודה חסתה בה בצלה של אחותה הגדולה ישראל, מעידות על היכרות קרובה של כותרות האבן המעוטרות שאפיינו את הממלכה הצפונית באותו פרק זמן.

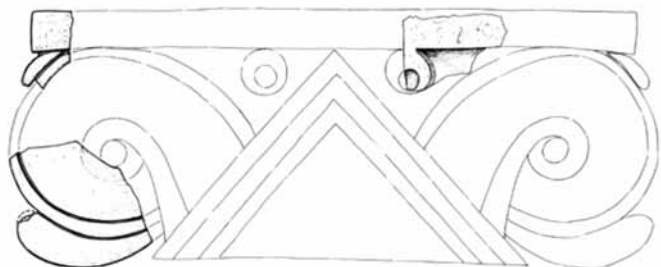
35 ר' רייך, א' שוקרון, וע' לרנאו, 'תגליות חדשות בחפירות עיר דוד, ירושלים', קדמוניות, 133 (תשס"ז), עמ' 33-34. R. Reich, E. Shukron & O. Lerna, 'Recent Discoveries in the City of David, Jerusalem', *IEJ*, 57 (2007), pp. 156-157

36 B. Sass, 'The Pre-Exilic Hebrew Seals: Iconism vs. Aniconism', B. Sass & C. Uehlinger (eds.), *Studies in the Iconography of Northwest Semitic Inscribed Seals* (OBO, 125), Fribourg & Göttingen 1993, pp. 208-209, figs. C. Uehlinger, 'Northwest Semitic Inscribed Seals, Iconography and Syro-...: וראו בהקשר זה: 53-57, p. 207. 275 'עמ' שם, 'Palestine Religions of Iron Age II: Some Afterthoughts and Conclusions'

עשר כותרות אבן מעוטרת שהתגלו ברמת-רחל

עשר כותרות אבן מעוטרת נמצאו – ארבע בשלמותן ושש שבורות – בחפירותיו של יוחנן אהרוני ברמת-רחל בשנים 1954, 1959-1962. שתי כותרות שלמות נמצאו בחצר הארמון של שכבה VA, בסמוך לחומת הסוגרים הדרומית; האחת נמצאה בלוקוס 37,229 והאחרת נמצאה בקרבת מקום, משולבת בקיר שתוארך לתקופה הפרסית.³⁸ כותרת שלמה נמצאה בחלק המזרחי של חצר הארמון, סמוך לשער 39,375 ועוד כותרת שלמה נמצאה בשימוש משני בקולומבריום 40.800 שברים של חמש כותרות נמצאו בחצר הארמון: שבר אחד נמצא סמוך לחומת הסוגרים שבחלק הדרומי של חצר הארמון, ליד שתי הכותרות השלמות שנמצאו שם;⁴¹ שבר אחר נמצא בריבוע V 16 שבחלק הצפוני של רחבת הארמון, מדרום ללוקוס 281;⁴² שלושה שברים נמצאו בחלק המזרחי של חצר הארמון, אחד מהם משולב בבנייה משנית בקיר של בית המרחץ הרומי, ואחד משולב בקיר משכבה IVA, ליד שער 375 (לוקוס 396).⁴³ שבר של כותרת אבן מעוטרת נוספת התגלה על ידי יהודה דיין משולב בתוך גדר ישנה במורד המערבי של התל.⁴⁴

בחפירות המחודשות ברמת-רחל נמצאו שלושה שברים של כותרות אבן מעוטרת. בעונת 2005 נמצא שבר אחד על פני השטח.⁴⁵ זהו שבר קטן, שאורכו המרבי כ-17.5 ס"מ ורוחבו המרבי 12.5 ס"מ. הוא כולל חלק מהמסגרת העליונה של הכותרת, שהיא מרכיב אופייני לכותרות מרמת-רחל (טיפוס E של שילה) ואת המעגל הקונצנטרי הימני. שבר זה יכול להתחבר לאחד השברים שמצא אהרוני, ולכן אין בו עדות ברורה לכותרת נוספת על עשר הכותרות הידועות מאתר זה. בעונת 2007 התגלה שבר אחר מתחת למפולת אבנים גדולות שהן חלק משכבת חורבן המתוארכת לסוף התקופה הפרסית או לראשית התקופה ההלניסטית.⁴⁶ אורכו המרבי של השבר כ-25

- 37 Y. Aharoni, 'Excavations at Ramat Raḥel, 1954: Preliminary Report', *IEJ*, 6 (1956), p. 141, pls. 22: B, 27: B השור: 6. S. Moscati, A. Ciaska & G. Garbini, *Il Colle di Rachele (Ramat Raḥel)*, Roma 1960, pl. 6: 1 בקורפוס של שילה (לעיל, הערה 2), עמ' 8.
- 38 אהרוני (שם), עמ' 142. זו כותרת RR-2 בקורפוס של שילה (שם), עמ' 8.
- 39 Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Raḥel, 1959-1960*, Roma 1962, pp. 28-29, pl. 42: 1 של שילה (שם), עמ' 9.
- 40 Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Raḥel, 1961-1962*, Roma 1964, pp. 54, 66, fig. 3, pl. 16: 1 בקורפוס של שילה (שם), עמ' 9.
- 41 אהרוני (לעיל, הערה 37), עמ' 142. זו כותרת RR-3 בקורפוס של שילה (שם), עמ' 8.
- 42 אהרוני (לעיל, הערה 39), עמ' 14-15, איור 2: 13; לוח 11: 1. זו כותרת RR-4 בקורפוס של שילה (שם), עמ' 8.
- 43 אהרוני (שם), עמ' 28-29, לוח 42: 2. אלו כותרות RR-6, RR-7 ו-RR-9 בקורפוס של שילה (שם), עמ' 8-9.
- 44 'אהרוני, 'עונת החפירות השנייה ברמת רחל (סקירה ראשונה)', ידיעות, כד, ב-ג (תש"ך), עמ' 95, ציור 11, 1; לוח ח: 1; השור: הנ"ל (לעיל, הערה 39), עמ' 14-15, איור 1: 13; לוח 11: 1. זו כותרת RR-5 בקורפוס של שילה (שם), עמ' 8.
- 45 השבר נמצא בשטח B1, ריבוע 157B, לוקוס 201, מספר ממצא 2022/50.
- 46 השבר התגלה בשטח C1 דרום, לוקוס 824, מספר ממצא 3508/50.

שברי כותרות אבן שנמצאו לאחרונה בחפירות רמת-רחל

ס"מ, ורוחבו המרבי כ־20 ס"מ. שבר זה הוא חלק מהעלה התחתון השמאלי שבבסיס הכותרת, יחד עם החלק התחתון של הלוליינן. גם שבר זה יכול להתחבר לחלק מהשברים שמצא אהרוני, ולכן אין בו עדות חד־משמעית לכותרת שהייתה ברמת־רחל נוסף על העשר הידועות לנו. בשנת 2008 התגלה שבר שלישי בתוך שפך אבנים שתוארך לתקופה הפרסית וההלניסטית. שבר זה כולל את הפינה

השמאלית העליונה של הכותרת, לרבות חלק לא קטן של המסגרת העליונה וחלקו התחתון של הלוליינן. גם שבר זה יכול להתחבר לשברים האחרים שנמצאו באתר ואין בו ככל הנראה עדות לכותרת נוספת.

ראוי להעיר בהקשר זה על שני פריטים נוספים שהתגלו ברמת־רחל. האחד הוא שורה של עמודי אבן קטנים (כ־25 ס"מ) שגולף עליהם דגם של עלים נופלים. בראשי העמודים הורכבו כותרות קטנות שכללו שני לוליינים שביניהם עיטור אליפטי דמוי ביצה. עמודי אבן אלה היו הבסיס למעקה חלון, וחלון זהה לתבליטים הידועים במזרח הקדום שמוצג בהם דגם 'האישה בחלון' – חלון שממנו מציץ ראש אישה.⁴⁷ הפריט האחר הוא תבליט שבו עיטור של כותרות אבן, אשר נמצא כבר בחפירות שערכו בנימין מייזלר ומשה שטקליס ברמת־רחל בשנות השלושים של המאה העשרים.⁴⁸ אין ספק ששני הפריטים הללו שייכים לאותו מכלול בנוי שבו נמצאו כותרות האבן המעוטרות.

שילה התבסס על הצעתו של אהרוני לתארך את ראשיתה של שכבה VB ברמת־רחל למחצית השנייה של המאה התשיעית לפסה"נ,⁴⁹ ועל הצעתו של יגאל

למעלה: דמות 'האישה בחלון' בתבליט שנהב

למטה: מעקה חלון שנמצא ברמת־רחל

47 אהרוני (לעיל, הערה 40), לוחות 44-48. שבר של מעקה חלון דומה לזה ברמת־רחל נמצא בחפירות שילה בעיר דוד, וראו על כך להלן. שברים נוספים של מעקה חלון נמצאו בחפירות החדשות שמתקיימות ברמת־רחל למן שנת 2005, והם יפורסמו בעתיד, במסגרת הפרסום הסופי של ממצאי החפירה.

48 ב' מייזלר, 'רמת רחל וחרכת צלח (גבעת אליהו)', קובץ, ג (תרצ"ה), עמ' 14-15; מ' שטקליס, 'מערת קברים יהודים ברמת רחל', שם, עמ' 27-29, לוח ג. ניתוח של התבליט, הגדרה יפה של חלקיו ומקבילות למאפייניו ראו: מ' כהן, 'על כותרות האבן מרמת רחל', ידיעות, יג, ג-ד (תש"ז), עמ' 83-86.

49 כבר בראשית החפירות ברמת־רחל עמד אהרוני על הרמיון של טכניקת הבנייה במקום לזו של הארמון בשומרון, והרגיש אף את העובדה ששני האתרים נבנו על גבעות שלא היו מיושבות קודם לכן. ראו: אהרוני (לעיל, הערה 37), עמ' 139-140, 151. בשלבים הראשונים של החפירה הועלתה גם האפשרות שהארמון ברמת־רחל הוקם במאה השמינית לפסה"נ, ואהרוני ניסה לזהותו עם בית החופשית של עזיהו. ראו: אהרוני (לעיל, הערה 44), עמ' 24; השו: הנ"ל (לעיל, הערה 39), עמ' 15, 50, 60; הנ"ל (לעיל, הערה 40), עמ' 30, 38, 119, 122. אהרוני שינה את דעתו לאחר שהתגלו טביעות 'למלך' מתחת לרצפת החצר של הארמון ומתחת לרצפות החדרים. ראו: אהרוני (לעיל, הערה 39), עמ' 60.

ידין לראות באתר זה את בית הבעל ולתארכו לימי עתליה.⁵⁰ בניגוד לדעתו של אהרוני, שייחס את כל הכותרות לשכבה VA, וששלל את האפשרות שמקורן בשכבה VB, ושימשו בשכבה VA בשימוש משני, טען שילה שמצב השתמרותן של כותרות האבן המעוטרות בימינו מעיד שהן נוצרו כבר עם בניית שכבה VB, וכמו רבות מאבני הבניין של שכבה זו שימשו בשימוש משני בשכבה VA. לדעתו כותרות אלה נוצרו בתקופה מקבילה לזו שבה היו קיימות בממלכת ישראל.⁵¹

כיום ברור שאין לקבל את התיארוך של שילה.⁵² ברמת-רחל לא התגלה ולו שבר חרס אחד שניתן לתארכו כקדום מכלי החרס שאפיינו את יהודה בשלהי המאה השמינית לפסה"נ. נוסף על כך נראה שיש לעדכן ולשלל את הצעתו של אהרוני לשחזר ברמת-רחל שתי שכבות מתקופת הברזל, אך לא ניתן לקבוע מבחינה ארכאולוגית לאיזו מהן שייכות כותרות האבן המעוטרות. את השכבה הקדומה, VB, תיארך אהרוני למאה השמינית לפסה"נ. הוא שייך לשכבה זו רק מעט שרידים ארכיטקטוניים, ושחזר במסגרתה מצודה קטנה מוקפת חומת סוגרים ובצדה מבנה פרטי, טרסות חקלאיות ומחצבה גדולה. עיקר הממצא משכבה זו נמצא לדעת אהרוני במילויים שנשפכו כחלק ממפעל הבנייה של שכבה VA, ובהם כלי חרס, טביעות 'למלך' וטביעות פרטיות רבות, אשר אותן הוא תיארך למאה השמינית ולראשית המאה השביעית לפסה"נ. את שכבה VA תיארך אהרוני לשלהי המאה השביעית לפסה"נ, ובמסגרתה שחזר מצודה מלכותית ולידה חצר גדולה מוקפת חומה. למצודה המפוארת הזו, הבנויה בניית גזית, שייך אהרוני את ארבע כותרות האבן המעוטרות שמצא ואת חלקיהן של שש הכותרות נוספות.⁵³

בחפירות המחודשות ברמת-רחל נמצאו עדויות נוספות התומכות בשחזור קיומם של שני שלבים ארכיטקטוניים מתקופת הברזל, כפי שהציע אהרוני ובעקבותיו גבריאל ברקאי.⁵⁴ הפירוש שניתן לעת עתה לממצא זה הוא שברמת-רחל התקיימה מצודה בחלקו המערבי של האתר, ושמכלול קטן יחסית של מבנים (ארמון?) מוקף חומה היה צמוד לו ממזרח. מכלול זה תוארך לשלהי המאה השמינית או לראשית המאה השביעית לפסה"נ. בהמשכה של המאה השביעית לפסה"נ ואולי לקראת סופה הורחב מבנה הארמון מזרחה ודרומה, בוצר בחומת סוגרים, ונוספה לו רצפת הגיר הכתוש של רחבת הארמון. המבנה התקיים ככל הנראה בצורתו זו גם במאה השישית לפסה"נ, ואין בו כל עדות לחורבן. רק בתקופה הפרסית חלו בו שינויים, עם בנייתה של תוספת גדולה לחלקה המערבי של המצודה.⁵⁵ על

50 שילה (לעיל, הערה 2), עמ' 10, 21; בעקבות: 'י' ידין, 'עיר בית הבעל', ארץ שומרון: הכינוס הארצי השלושים לידעת הארץ, ירושלים תשל"ד, עמ' 59-66. השוו כבר קודם לכן: 'י' ידין, 'חצור, גזר ומגידו בימי שלמה', א' מלמט (עורך), בימי בית ראשון: מלכיות ישראל ויהודה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 108, הערה 90.

51 שילה (שם), עמ' 10, 21.

E. Stern, *Archaeology of the Land of the Bible, II: The Assyrian, Babylonian and Persian Periods 732-332 BCE.*, 52 New York 2001, p. 167

53 על ההצעות השונות שהציע אהרוני לשחזור השלבים השונים מתקופת הברזל ולתיארוכם, וביקורת חריפה על הדברים ראו: ידין, עיר בית הבעל (לעיל, הערה 50), עמ' 59-66.

54 ראו את ההערה שנוספה על ידי המערכת בתוך: 'י' אהרוני, 'רמת רחל', אחא"ח, ד, עמ' 1484. ראו גם: שטרן (לעיל, הערה 52), עמ' 69; G. Barkay, 'Royal Palace, Royal Portrait? The Tantalizing Possibilities of Ramat Raḥel', *BAR*, 32 (2006), pp. 34-44

O. Lipschits et al., 'The 2006 and 2007 Excavation Seasons in Ramat Raḥel', *IEJ* (forthcoming) 55

סמך תוצאות החפירות המחדשות ברמת-רחל, אין לשלול את האפשרות שכותרות האבן המעוטרות, שחלקן, יחד עם מעקי החלון וממצאים נוספים, התגלו סמוך לחלקו המערבי של הארמון, היו כבר חלק מהשלב הקדום שלו, ושומנן משלהי המאה השמינית או מראשית המאה השביעית לפסה"נ. ככל מקרה סביר להניח שחלפו שנים אחדות ואולי עשור או שניים או מעט יותר מאז שחרכו הערים הישראליות שבהן גולפו לראשונה כותרות האבן המעוטרות כמרכיב ארכיטקטוני מרכזי ועד שנבנה הארמון ברמת-רחל, שבו מכלול הכותרות הגדול ביותר שנמצא בארץ-ישראל. ההבדלים הטיפולוגיים שבין הכותרות הישראליות לבין אלה שביהודה מעידים גם הם על הבדלים כרונולוגיים.⁵⁶

כותרת האבן המעוטרת מחפירות קניון בעיר דוד ועדויות נוספות לגילופי אבן שנמצאו בירושלים

שני חלקים של כותרת אבן מעוטרת נמצאו בחפירות שניהלה קתלין קניון בעיר דוד. שני החלקים נמצאו שלא באתרם, בתוך מצבור של אבני גזית (שטח P, ריבוע XVIII).⁵⁷ כותרת זו דומה מאוד למכלול של עשר הכותרות שהתגלו ברמת-רחל, אם כי אין היא זהה לגמרי לכותרות אלה בפרופורציות ובאיכות הגימור שלה. כבר שילה עמד על כך שכותרת זו מצטיינת ברמת הגימור הגבוהה ביותר בין הכותרות שנמצאו בארץ-ישראל. מצבור אבני הגזית והכותרת נמצאו מתחת לשכבה שתיארכה קניון למאה החמישית עד השלישית לפסה"נ. אך מכיוון שהכותרת נמצאה במצבור של אבנים שהיו בשימוש משני, אין בכך כדי לתרום לתיארוך השימוש המקורי של הכותרת או לתיארוך המבנה שבו שימשה במקורה.⁵⁸ זמנה של הכותרת יכול להיקבע רק על ידי השוואות סגנוניות והקבלה שלה לכותרות האחרות המוכרות לנו ביהודה. באופן מפתיע למדי קניון השוותה את הכותרת מעיר דוד לכותרות שנמצאו בשומרון ובמגידו ולא הזכירה את עשר הכותרות מרמת-רחל, אף שהן כבר היו ידועות כאשר פרסמה את הכותרת שנמצאה בחפירותיה, וגם בדו"חות מאוחרים לא הזכירה את הממצאים מרמת-רחל.⁵⁹ על סמך ההקבלות הטיפולוגיות לכותרות משומרון ומגידו תיארכה קניון את הכותרת שמצאה לימי שלמה, מבלי להביא סימוכין אחרים לטענה זו. אמנם לכותרות הצפוניות ולכותרת הירושלמית אותם מאפיינים כלליים, אך הכותרת מעיר דוד שונה מאוד מאלה הצפוניות, והיא מייצגת שלב אחר ותפיסה אחרת בתהליך ההתפתחות של כותרות אלה. המעגלים

56 על ההבדלים הטיפולוגיים ועל משמעותם הכרונולוגית עמד כבר שטרן (לעיל, הערה 52), עמ' 258. וראו על כך עוד להלן.

K.M. Kenyon, 'Excavations in Jerusalem, 1962', *PEQ*, 95 (1963), p. 16, pl. VIII: B; idem, *Jerusalem: Excavating* 57 K. Prag, 'Decorative Architecture', *3000 Years of History*, London 1967, p. 59, pl. 20, in Ammon, Moab and Judah', *Levant*, 19 (1987), pp. 121-122. ראו גם את הסיכום של בטנקור (לעיל, הערה 1), עמ' 38.

58 פראג (שם), עמ' 122. על ייחוסה של הכותרת למבנה האבן הגדול שעמד בראש המדרון המזרחי של עיר דוד ראו לאחרונה: א' מזר, 'החפירות בעיר דוד – מרכז המבקרים (2006-2007)', א' ברוך, א' לוי-דייפר וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים: דברי הכנס השלושה עשר, רמת-גן תשס"ח, עמ' 13-18.

59 ראו בספרה של קניון (לעיל, הערה 57), עמ' 59, תצלום 20, עמ' 46. ראו גם: K.M. Kenyon, 'Excavations in Jerusalem, 1967', *PEQ*, 100 (1968), pp. 97-111. השו: שילה (לעיל, הערה 2), עמ' 10-11.

הקונצנטריים (oculus) משני צדיו של המשולש שנחקק בשלושה קווים מקבילים מתחת למסגרת העליונה הם המאפיינים העיקריים של שלב טיפולוגי זה בתהליך ההתפתחות של כותרות האבן המעוטרת, ואין הם מופיעים בכותרות הישראליות. כבר פיליפ בֶּטְנְקוֹר וְשִׁילָה הבחינו בכך שהקבלות הקרובות ביותר לכותרת האבן המעוטרת מעיר דוד נמצאות בכותרות מרמת־רחל ומח'רבת אלמֶדִיפֶע. אך בטנקור טען לאור זאת שיש לתארך את הכותרת מעיר דוד לאמצע המאה השביעית לפסה"נ, ואילו שילה טען שיש לתארכה למאה התשיעית לפסה"נ.⁶⁰ מכיוון שאין לקבל עוד את התיארוך של הכותרות מרמת־רחל לפרק זמן קדום משלהי המאה השמינית לפסה"נ, אין כל יסוד לתיארוך המוקדם כל כך של הכותרת מירושלים. לאור ההקבלות הטיפולוגיות ניתן לדעתי לתארך גם את הכותרת מעיר דוד למאה השביעית או לכל המוקדם לשלהי המאה השמינית לפסה"נ.

הכותרת שהתגלתה בחפירות קניון היא כותרת האבן המעוטרת היחידה משלהי ימי הבית הראשון שנמצאה בירושלים. אמנם הלגה וייפרט ניסתה לזהות בין ממצאי החפירה של ג'ון וינטר קראופוט וג'רלד מילנס פיצג'רלד כותרת מהטיפוס הפרוטו־אאולי,⁶¹ אולם קיי פראג הדגישה את הטיפוס השונה והמאוחר של כותרת זו ודחתה את הזיהוי.⁶² לעומת זאת פראג ציטטה במאמרה את דבריו של לואי איג ונסן שתיאר ערמת אבנים מסותתות שהכינו תושבים מסילוואן לבנייה ובהן כותרת אבן מהטיפוס היוני ואולי גם שרידים של מעקה חלון. בתמונה השמורה באָקוּל ביבליק אשר פורסמה בשנת 1904 נראות שתי כותרות דומות, שתיארה פראג כ'בלתי גמורות', בתוך מצבור של אבנים ליד המונומנט של קבר זכריה.⁶³ נוסף על כך זיהתה פראג בין ממצאיו של שילה מאזור E1 חלק תחתון של עמוד מעוטר שהיה לדעתה חלק ממעקה חלון בדגם המוכר מרמת־רחל.⁶⁴ פריט זה נמצא בשפך ששויך לשכבות 10–11, ושתוארך למאה השביעית לפסה"נ, אולם לטענתה אפשר להניח שהוא הגיע משכבה קדומה יותר (שכבה 12?), שתוארכה למאה השמינית לפסה"נ. לאותו מכלול הציעה פראג לשייך גם ארבעה מזבחות קטורת קטנים שנמצאו ב'בית הבולות' בשטח G, ואשר תוארכו גם כן למאה השביעית לפסה"נ.⁶⁵ לדעתה אפשר להניח שאלה ארבעה בסיסי עמודים, ושהחור שבמרכז החלק העליון שלהם שימש לחיבור של מרכיב עליון במעקה חלון, מטיפוס משוכלל פחות מזה שנמצא בשטח 1E.⁶⁶ קשה לקבל הנחה זו של פראג, שכן אין לנו הקבלות למעקה חלון בדגם שהציעה, רמת הגומור של עמודי האבן הללו אינה ברמה של מעקי החלון האחרים, ואין עליהם שום עיטור.

60 בטנקור (לעיל, הערה 1), עמ' 38; שילה (לעיל, הערה 2), עמ' 11.
 61 וייפרט זיהתה כותרת זו בציוור שהובא אצל קראופוט ופיצג'רלד: J.W. Crowfoot & G.M. Fitzgerald, *Excavations in the Tyropoeon Valley, Jerusalem 1927*, London 1929, pl. XVIII: 4.
 H. Weippert, 'Ein vergessenes Volutenkapitell aus Jerusalem?', *BN*, 26 (1985), pp. 22–26.
 62 פראג (לעיל, הערה 57), עמ' 121.
 63 שם, עמ' 121–122. ספרו של ונסן שממנו ציטטה פראג יצא לאור לאחרונה בתרגום לעברית. ראו: ל"ה וינסאן, ירושלים של מטה: תגליות מעיר דוד 1909–1911, תרגם ר' רייך, ירושלים 2008, עמ' 59.
 64 שם, עמ' 122. פראג התבססה בזיהוי זה על שילה. ראו: Y. Shiloh, 'The Material Culture of Judah and Jerusalem in Iron Age II: Origins and Influences', *OLA*, 19 (1985), pp. 135–136.
 65 Y. Shiloh, *Excavations at the City of David, I: 1978–1982* (Qedem, 19), Jerusalem 1984, pp. 18–19, pl. 34: 2.
 66 פראג (לעיל, הערה 57), עמ' 122.

חמש כותרות אבן מעוטרות מח'רבת אלמדיבע שבמואב

המצודה בח'רבת אלמדיבע נמצאת כ-21 ק"מ מדרום-מזרח לכרף (קיר מואב), בין דרך המלך לדרך המדבר, בנקודה השולטת על ואדי מרכזי (פאג' אלעסיקיר) המחבר שתי דרכים אלה.⁶⁷ כותרת אבן מעוטרת אחת הייתה מוכרת מפני השטח במצודה במדיבע מאז הסקרים שערך נלסון גליק,⁶⁸ והיא נשארה באותו מקום.⁶⁹ כבר שילה עמד על כך שכותרת זו היא הגבוהה ביותר מכל הכותרות שנמצאו בארץ-ישראל והשנייה באורכה אחרי כותרת M-5 ממגידו. הפרופורציות שלה שונות מעט מאלה של הכותרות שנמצאו מאוחר יותר ברמת-רחל ובירושלים, אולם היא דומה להן מאוד בצורתה, ושילה שייך אותה לאותו טיפוס של כותרות.⁷⁰

שלושה שברים של כותרות נמצאו באוגוסט 1982, במהלך סיור שערך איוון נגרלה באתר זה. שבר אחד התגלה כמטר ממערב לכותרת שמצא גליק, שבר אחר התגלה כ-2 מ' ממערב לשבר הקודם, ושבר נוסף התגלה בשימוש משני בתיקון שבחומה הפנימית, כמטר ממערב לשבר הקודם.⁷¹ כותרת שלמה התגלתה בשנת 1997, בחפירות שנערכו בשער ארבעת התאים החיצוני של המצודה (ריבוע 9-N שבשטח B).⁷² שתיים מהכותרות ושברי הכותרות שהתגלו ונמדדו על ידי נגרלה בשנת 1982, נחשפו בעונת החפירות שנערכה בח'רבת אלמדיבע בשנת 2001.⁷³

המצודה במדיבע נבנתה מאבן בזלת, אולם השער החיצוני, כמו זה הפנימי, נבנה מאבן גיר, וכך גם חמש כותרות האבן המעוטרות. הכותרת האחרונה שנתגלתה באתר נמצאה בחפירות מתחת לקיר התומך של שער ארבעת התאים, כשפניה כלפי מטה, ורוחבה, 1.65 מ', וזה לרוחב הקיר התומך. ג'ואל דרינקרד שחזר על כן את מקומה של הכותרת בראש הקיר התומך הזה, ולדעתו היא נשאה קורת עץ. את התמוטטות השער הסביר ברעידת אדמה.⁷⁴

כבר נגרלה עמד על המאפיינים העיקריים של חמש הכותרות שהתגלו במדיבע ועל ההבדלים העיקריים בינן לבין הכותרות מרמת-רחל ומעיר דוד:⁷⁵ בכותרות ממדיבע המשולש המרכזי משורטט

67 G.L. Mattingly & J.H. Pace, 'By Way of the Karak Plateau', Th.E. Levy et al. (eds.), *Crossing Jordan: North American Contributions to the Archaeology of Jordan*, London & Oakville 2007, p. 155, map 3 on p. 156

68 N. Glueck, 'Further Explorations in Eastern Palestine', *BASOR*, 51 (1933), p. 13, fig. 2; idem, 'Explorations in Eastern Palestine, I', *AASOR*, 14 (1934), pp. 67-68, fig. 26. גליק תיאר את מקומה של הכותרת מפנים לשער המזרחי של המצודה, ופרסם את מידותיה המדויקות. הוא הקביל את הכותרת הזו לאלה שהכיר בימיו, ושנמצאו במגידו ובשומרון, וכן לזו מרמת-רחל שפרסם מייזלר.

69 על מיקומה המדויק של הכותרת, 3 מ' ממערב לשער המזרחי של החומה ההיקפית, ועל מצבה ראו: I. Negueruela, 'The Proto-Aeolic Capitals from Mudeibi'a, in Moab', *ADAJ*, 26 (1982), p. 395

70 שילה (לעיל, הערה 2), עמ' 11, 19. ראו את הערתו של נגרלה על התצלום שפרסם שילה בקורפוס שלו: נגרלה (שם), עמ' 395.

71 נגרלה (שם), עמ' 395-396, ואיור 1 שבו שרטוט מקום הימצאם של הכותרות ושברי הכותרות.
72 J.F. Drinkard, 'New Volute Capital Discovered', *BA*, 60 (1997), pp. 249-250. ראו גם: מטינגלי ופייס (לעיל, הערה 67), עמ' 157.

73 סקירה מעודכנת על החפירות ראו: מטינגלי ופייס (שם), עמ' 155-158.

74 דרינקרד (לעיל, הערה 72), עמ' 249. השור: J.M. Wade & G.L. Mattingly, 'Ancient Weavers at Iron Age Mudaybi'', *NEA*, 65 (2002), pp. 73-74. וראו את השחזור בתמונה 8 באתר האינטרנט של דרינקרד (לעיל, הערה 2).

75 נגרלה (לעיל, הערה 69), עמ' 399-401.

באמצעות שני קווים מקבילים ולא שלושה, והעלים העליונים והתחתונים שמקיפים את הלוליינים משני צדיהם הסרים. לזה יש להוסיף את ההבדל הניכר בפרופורציות של הכותרות. בכותרות האבן ממדיבע המשולש המרכזי רחב הרבה יותר ותופס שטח גדול הרבה יותר מזה שבכותרות מרמת-רחל ומעיר דוד, והלוליינים נדחקים בו לצדדים. עם זאת הקרבה הסגנונית של הכותרות ממדיבע לאלה שנמצאו ברמת-רחל ובעיר דוד אינה מוטלת בספק; העובדה שיש לכותרת מסגרת תחתונה ועליונה, וקיומם של שני מעגלים קונצנטריים במרכז החלק העליון שמשני צדיו של המשולש, מעידים על הקו הרעיוני שמייחד טיפוס זה של הכותרות ומבליטים את הקשר ביניהן.

תיארוכה של המצודה במדיבע אינו ברור. גליק תיארך את כלי החרס שאסף במקום למאה השמינית לפסה"נ, אולם שיער שיכול להיות שהמצודה נבנתה כבר קודם לכן.⁷⁶ שילה אימץ השערה זו ותיארך את המצודה למאה התשיעית לפסה"נ, במקביל לתיארוך שלו לכותרות מרמת-רחל ומירושלים.⁷⁷ פינקלשטיין שיער שיש לתארך את המצודה לשלהי תקופת הברזל ב.⁷⁸ שטרן קיבל את התיארוך למאה השמינית לפסה"נ ופירש את האתר כמצודה שנבנתה בגבולה המזרחי של מואב עוד קודם להשתלטות האשורית על האזור.⁷⁹ נדב נאמן קיבל את התיארוך הכללי של האתר למאה השמינית לפסה"נ, אולם העלה את האפשרות שהמצודה הייתה חלק ממערך המצודות שהקימו האשורים לאורך הדרך החשובה שמחברת את צפון מואב לדרומה.⁸⁰ לדעתי גם בפרסומים החדשים עדיין אין נתונים ארכאולוגיים מספיקים לתיארוך המצודה. על סמך בדיקות מעבדה תוארכו קורות עץ ברוש שנמצאו באזור השער לשנת 760 לפסה"נ ± 40 שנה, וספק אם יש בתיארוך זה של קורות העץ תימוכין לתיארוך המצודה למאה השמינית לפסה"נ. מהסיכום של ג'רלד מטינגלי וג'יימס פייס עולה שבדיקות שנעשו בפחם שהוצא מטאבון בשטח D סיפקו תיארוך לתקופת הברזל ב ולתקופה הפרסית. עד כה אין אפוא נתונים ארכאולוגיים חד-משמעיים המאפשרים לקבוע את זמן הקמתו של השער. הקבלות טיפולוגיות לכותרות והקבלות ארכיטקטוניות למבנה המצודה ומרכיביה מעידות לדעתי על תאריך שאינו מוקדם משלהי המאה השמינית או מראשית המאה השביעית לפסה"נ. התכנית של המצודה, ההשקעה הרבה והחריגה ברמת הבנייה והופעתן של כותרות האבן המעוטרות מעידות על מידת החריגות של מצודה זו בעולם הבנייה המואבי, ומאפשרות לקשור את הבנייה באתר זה להופעתם של האשורים במרחב ולפעילותם באזורי הספר של ארץ-ישראל ועבר הירדן.

כותרת אבן מעוטרת בשימוש משני בעין-שרה

כותרת אבן מעוטרת אותרה בשנת 1983 בשימוש משני בקיר מודרני בחצר מסעדה בכפר עין-שרה שכירדן, ממערב לכרך.⁸¹ הכותרת נבדקה על ידי חברי משלחת המחקר של כרך, ולפי הפרסום שלהם,

76 גליק, חפירות, א (לעיל, הערה 68), עמ' 68.

77 שילה (לעיל, הערה 2), עמ' 11, הערה 83, עמ' 13, 21.

78 פינקלשטיין (לעיל, הערה 6), עמ' 126, הערה 12, עמ' 127.

79 שטרן (לעיל, הערה 52), עמ' 263-264.

80 N. Na'aman, 'An Assyrian Residence at Ramat Raḥel?', *Tel Aviv*, 28 (2001), p. 270, n. 5

81 כבר בשנת 1985 הזכירו דונר וקנאוף את הכותרת הזו. ראו: H. Donner & E.A. Knaut, 'Ghor es-Saf et Wadi el-Kerak'

כולל התצלום שפרסמו, היא דומה עד מאוד לכותרות שנחפרו בח'רבת אלמדיבע, למעט קו כפול בבסיס הכותרת. מקורה של כותרת זו אינו ידוע, ולפי הטענה היא נמצאה באזור עין-שרה.⁸² הדמיון הרב של הכותרת מעין-שרה לכותרות מח'רבת אלמדיבע והאפיון המקומי של כל אחד מטיפוסי הכותרות שנמצאו בישראל, ביהודה ובמואב, מאפשר להניח שהכותרת מעין-שרה מקורה בח'רבת אלמדיבע. עם זאת אפשר להניח שכמו במקרה של רמת-רחל וירושלים, הייתה במואב הקבלה ארכיטקטונית בין המצודה בח'רבת אלמדיבע לעיר שהתקיימה בכרך.

שני שברים של כותרות אבן מעוטרות מהמצודה בעמאן

דרינקרד דיווח על זיהוי של שבר כותרת אבן מעוטרת בשימוש משני במצודה בעמאן, ממזרח לשרידי המקדש הרומי. שבר זה התגלה בחפירותיו של מחמד נג'אר במצודה, בשנת 1993, והוא היה משולב בקיר שתוארך לתקופה האמיתית,⁸³ ולדעת דרינקרד הוא מאותו טיפוס של הכותרות שנמצאו בח'רבת אלמדיבע ובעין-שרה, טיפוס שייחודו בכך שהכותרת גולפה משני צדיה.⁸⁴ שבר אחר של כותרת הוצג בשנת 2001 במגרש החנייה של מוזאון המצודה בעמאן, לאחר שנחשף במועד לא ידוע קודם לכן בחפירות בתוך המצודה. כותרת זו היא מטיפוס שונה מהכותרות האחרות שהתגלו במואב ובעמון, שכן המשולש המרכזי צר בהרבה ומורכב מקו אחד בלבד, והלולייני תופס שטח גדול יותר. כותרת זו מזכירה בסגנונה את טיפוס A של שילה,⁸⁵ וקשה לשער מה היה זמנה ומה היה מקורה.

בבנייה ההלניסטית של המצודה נמצאה בשימוש משני ראש אישה מסותת באבן גיר; הוא תוארך למאה השמינית או השביעית לפסה"נ, והחוקרים נטו להקדימו למאה השמינית לפסה"נ.⁸⁶ פראג ניסתה לזהות בדמות ראש האישה מעין עמודן של מעקה חלון, אשר נקשר לאמנות האדריכלית של כותרות האבן מתקופת הברזל. לדעת פראג פריטים ארכיטקטוניים מעין אלה שימשו לאותה מטרה כמו עמודי האבן שתמכו את מעקה החלון, וגובהם, הדומה לזה של עמודי האבן, מחזק לדעתה הנחה זו.⁸⁷ אולם שחזור זה הוא היפותטי במידה רבה, שכן לא נמצאו במצודה עמודי מעקה, וכפי שהודתה פראג, אין מקבילות לכותרות חלון שבהן במקום עמודים תומכים יש ראשים מסותתים של נשים.⁸⁸

⁸² לטענת שטרן ומגן היא שולבה בקיר של מבנה צלבני. ראו: שטרן ומגן (לעיל), הערה 10, עמ' 120. ראו על כותרת זו גם באתר האינטרנט של דרינקרד (לעיל, הערה 2). השוו: L.G. Herr, 'The Iron Age II Period: Emerging Nations', BA, 60 (1997), p. 173

⁸³ דרינקרד (שם).

⁸⁴ M. Najjar, "Ammonite" Monumental Architecture', B. Macdonald & R.W. Younker (eds.), *Ancient Ammon*, Leiden 1999, p. 109

⁸⁵ דרינקרד (לעיל, הערה 2).

⁸⁶ שם.

⁸⁷ F. Zayadine, 'Recent Excavations on the Citadel of Amman', ADAJ, 18 (1973), pp. 27, 33-35, pl. XVIII: 1; P. Bordreuil, 'Inscriptions des Têtes à Double Face', *ibid.*, pp. 37-39. השוו: פראג (לעיל, הערה 57), עמ' 122-123.

⁸⁸ פראג (שם), עמ' 123. שטרן תמך בדעתה זו של פראג. ראו: שטרן (לעיל, הערה 52), עמ' 245.

⁸⁸ פראג (שם), עמ' 123-124.

כותרות האבן המעוטרת מעמון וממואב וכתרות האבן היהודאיות

כבר פראג עמדה על הקרבה האמנותית בין יהודה, עמון ומואב בשלהי תקופת הברזל, בעיקר בארכיטקטורה המלכותית, אשר שולבו בה השפעות של הסגנון האשורי המלכותי.⁸⁹ עם זאת בעמון אומצו כבר במאה השמינית לפסה"נ כמה יסודות מהארכיטקטורה הסורית ושולבו בקו האמנותי המקומי של הארכיטקטורה והפיסול. הסגנון בעמון שונה מזה שהיה מקובל במואב וביהודה, למרות קווי דמיון רבים המאפיינים את האזור כולו. הקרבה הסגנונית של שבע משמונה כותרות האבן המעוטרת שנמצאו בעמון ובמואב לכותרות מרמת־רחל ומעיר דוד ברורה, ורק לשבר כותרת אחד מהמצודה בעמאן יש הקבלות בטיפוסים המאפיינים את ממלכת ישראל, ואשר מתוארכים לתקופה קדומה יותר. עם זאת כמה קווים סגנוניים מייחדים את הכותרות מעבר הירדן ומבדילים אותן מהכותרות היהודאיות: המשולש המרכזי מגולף בשני קווים ולא בשלושה; למשולש המרכזי יש קו בסיס ברור, ובמקרה אחד (מעין־שרה) יש קו בסיס כפול; ברוב הכותרות המסגרת העליונה חסרה או דקה, וודאי שאין בה החרוץ המאפיין את הכותרות מרמת־רחל; הלוליינים של הכותרות מסותתים בשלושה קווים, ודומה שההבדל המשמעותי ביותר הוא בפרופורציות בין המשולש המרכזי ללוליינים.

למעלה: אחת מתוך ארבע כותרות משוחזרות המוצבות באתר החפירות ברמת־רחל (שחזור: רן מורין)
למטה: תצלום של אחת מהכותרות המקוריות שנמצאו ברמת־רחל בידי "אהרונ

ההנחה ההגייונית של דרינקרד היא שהקווים המייחדים את הכותרות מעבר הירדן וההבדלים בינן לבין הכותרות היהודאיות מצביעים על מסורת ייצור מקומית ושונה. לאור הייחוד של כל עיר בישראל והשוני בין הכותרות היהודאיות לאלה הישראליות ניתן לקבל הנחה זו, אם כי נראה שהדמיון בין הכותרות מעבר הירדן לאלה מיהודה מצביע על קרבה סגנונית ואולי אף על קרבה כרונולוגית וכן על קיומם של וריאנטים מקומיים שניתן להסבירם בקיום של שני בתי ייצור שונים.⁹⁰

מה בין כותרות האבן המעוטרת שנמצאו בממלכת ישראל לבין הכותרות שנמצאו ביהודה, במואב ובעמון?

בין הכותרות שנמצאו בממלכת ישראל לבין הכותרות שנמצאו בממלכת יהודה, במואב ובעמון יש הבדלים טיפולוגיים משמעותיים, ואפשר להניח שיש ביניהן פער כרונולוגי: הקבוצה הדרומית

89 שם, עמ' 126.

90 שטרן הסביר את התופעה בהשפעה היהודאית החזקה על מואב קודם להופעת האשורים. ראו: שטרן (לעיל, הערה 52), עמ' 264. אולם כאמור ספק אם אכן הייתה השפעה כזאת ואם ההנחה מבוססת מבחינה כרונולוגית.

הופיעה ביהודה ובמואב רק אחרי חורבן של הערים הראשיות בישראל. חוקרים רבים עמדו על ההבדלים הטיפולוגיים בין הטיפוסים הישראליים לטיפוסים היהודאיים מרמת־רחל ומירושלים וכן לכותרת שהייתה מוכרת ממואב כבר בשנות השלושים של המאה העשרים.⁹¹ עם זאת חוקרים אלה לא הדגישו די את ההבדלים הכרונולוגיים בין קבוצות הכותרות ואת הקשר בין הכותרות הישראליות לאלה שביהודה ובמואב. זו נקודה מהותית ויש להסבירה.

לכאורה אפשר להסביר את הופעתן של כותרות האבן המעוטרות ביהודה במסורת שהביאו פליטים ישראלים.⁹² מעבר לבעייתיות העקרונית שבהנחה זו, הקשורה להעברת מסורות ישראליות ליהודה, שהייתה באותו זמן ממלכה משועבדת, בשלטון אשורי,⁹³ קשה להחיל הסבר זה על הופעת שש הכותרות במואב והכותרות בעמון – האם גם שם השפיעו מסורות ישראליות על הבנייה המקומית? פראג הציעה שכבר במאה השמינית לפסה"נ השפיעה ממלכת ישראל על מואב ועמון, ומשם עברה ההשפעה ליהודה.⁹⁴ הנחה זו אפשרית, אולם אין כל הוכחה לכך שהכותרות בעמון ובמואב קדומות מאלה שביהודה, ואין כל סיבה להניח שהכותרות נוצרו בעבר הירדן קודם להיווצרותן ביהודה. ככל מקרה המצודה באלמדיבע חריגה במאפייניה, מרוחקת מבירת מואב (שבה לא נמצאו עד כה עדויות לכותרות אבן מעוטרות), וכמו המצודה או הארמון ברמת־רחל אין ללמוד ממנה על מאפייני הבנייה והאמנות המקומיים.

בשני ההסברים שניתנו להופעתן של כותרות האבן המעוטרות ביהודה, במואב ובעמון אין התייחסות למידת חריגותן בארכיטקטורה המקומית של הממלכות הללו, שהרי להופעתן של הכותרות הללו אין רקע קודם בארכיטקטורה המקומית ואין להן גם המשך. כותרות האבן המעוטרות הופיעו בעיקר בשני מבנים שניתן לפרשם כמצודות, כמרכזי שלטון או כמרכזים מנהליים, והופעתן שולית בכירות של הממלכות המקומיות (כותרת אבן מעוטרת אחת בירושלים ושני שברים ברבת־עמון). כמו כן לא ניתנה הדעת לקשר הכרונולוגי שבין הופעתן של הכותרות הללו לבין הופעתם של האשורים במרחב.

ברצוני להציע הסבר חלופי להופעתן של כותרות האבן המעוטרות ביהודה, במואב ובעמון: משכשו האשורים את ממלכת ישראל ראו לראשונה את כותרות האבן המעוטרות שהיו בישראל, תופעה ארכיטקטונית ייחודית שראשיתה יותר ממאה שנה קודם לכן, ושאינן עדויות על תופעה דומה

91 נוסף על הספרות שנמנתה לעיל, הערה 10, ראו: בטנקור (לעיל, הערה 1), עמ' 44-48; שילה (לעיל, הערה 2), עמ' 14-25; א' שטרן, 'ימי מלכי יהודה וישראל והתקופה הפרסית', מ' אבי־יונה ו' ידין (עורכים), 6000 שנות אמנות בארץ־ישראל, ירושלים 1986, עמ' 151.

92 זו הייתה טענתו של ברקאי, אשר קיבל את חלוקתו של אהרוני לשתי שכבות מתקופת הברזל ברמת־רחל (VB ו־VA), וטען שהדמיון הארכיטקטוני שבין רמת־רחל לבית עומרי בישראל מקורה בפליטים ישראלים שהגיעו ליהודה אחרי חורבן שומרון. ראו: ברקאי (לעיל, הערה 54), עמ' 39.

93 ראו לאחרונה את הוויכוח על נושא זה בין נאמן לפינקלשטיין: נ' נאמן, 'עלייתה של ירושלים למעמד "העיר הראשה" בממלכת יהודה במאות הח'–הז' לפני סה"נ', ציון, עא (תשס"ו), עמ' 411-456; י' פינקלשטיין, 'על כלי חרס שנגזזו וגידול אוכלוסייה יש מאין: תשובה לנדרב נאמן בעניין גידולה של ירושלים במאה הח' לפני סה"נ', שם, עב (תשס"ז), עמ' 325-337; נ' נאמן, 'גידולן והתפתחותן של יהודה וירושלים במאה הח' לפני סה"נ' ומדיניות "כור ההיתוך" המיוחסת למלך חזקיהו: תשובה לישראל פינקלשטיין', שם, עמ' 338-346.

94 פראג (לעיל, הערה 57), עמ' 126.

לה באותו פרק זמן בממלכות אחרות במרחב. הסגנון הייחודי של כותרות אלה, מיקומן בארמונות המלכים, גודלן והאסתטיקה והאיכות שלהן משכו את תשומת הלב של השליטים האשורים, והן זכו ליוקרה רבה בעיניהם. האשורים, שנודעו ביכולתם לאמץ יסודות אמנותיים וארכיטקטוניים ולשלבם במסורות המקומיות באשור, אימצו את הכותרות הישראליות באופן חריג ומוגבל בהיקפו ובזמנו. הכותרות הופיעו בתבליטים שעיתרו את ארמון סרגון בעירו החדשה דור־שְׂרֹפִין (ח'ורסאבאד) ואת ארמון סנחריב בנינווה. בד בבד הן הוצבו – ככל הנראה בעידודם של האשורים או בחסותם – בארמונות, במצודות ובמבני שרד ששירתו את המנהל האשורי בממלכות הווסליות יהודה, מואב ועמון.

כפי שידוע היטב במחקר הארכיטקטורה האשורית, השימוש בעמודי אבן זר וחריג במבנים ובארמונות האשוריים. אמנם יש דוגמאות לשימוש בעמודי אבן עוד בתקופות קדומות במסופוטמיה, אבל הם נעלמו בתקופות מאוחרות, לא תפסו מקום קבוע בארכיטקטורה המסופוטמית, ובשום תקופה לא היו חלק מטיפוס בנייה או מסוג ארכיטקטוני כלשהו.⁹⁵ העמודים בארכיטקטורה המסופוטמית היו עשויים עץ או שנבנו מלכנים, והם נדירים במיוחד בצפון מסופוטמיה. מרבית עמודי האבן שנמצאו בחפירות באשור הם ככל הנראה שלל מלחמה או מנחות מממלכות במערב.⁹⁶ גם בשיאה של האימפריה האשורית, במאה התשיעית עד השביעית לפסה"נ, לא הפכה ארכיטקטורת העמודים לחלק מהותי בבנייה האשורית; היא נותרה זרה ושימשה בעיקר כיסוד עיטורי בחלקי מבנים בעלי ערך סמלי, ולרוב ללא שימוש תפקודי, או כפי שהציעה איירין וינטר, כחלק ממכלול בנוי של הקומה השנייה בארמונות.⁹⁷

השימוש בעמודים חדר לאשור בעיקר במחצית השנייה של המאה השמינית לפסה"נ, במקביל להשפעה של מבנים מטיפוס בית חילאני בכלח, בח'ורסאבאד ובנינווה.⁹⁸ השפעה זו לא הביאה לאימוץ מכלול המרכיבים של בית חילאני אלא רק מרכיבים עיקריים של מבנים מטיפוס זה, בראש

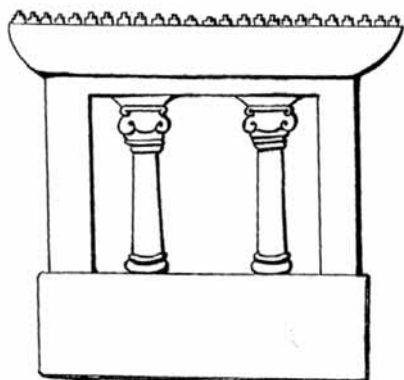
95 I. Winter, 'Art as Evidence for Interaction: D. Collon, 'Mesopotamian Columns', *JANES*, 2 (1969), pp. 1–18
 Relations between the Assyrian Empire and North Syria', H.-J. Nissen & J. Renger (eds.), *Mesopotamien und seine Nachbarn: Politische und kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Vorderasien vom 4. bis 1. Jahrtausend v. Chr.*, Berlin 1982, p. 359
 P.A. Miglus, *Das Wohngebiet von Assur: Stratigraphie*, und *Architektur*, Berlin 1996, pp. 421–422
 ושם ספרות נוספת.

96 D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, II, Chicago 1927, paragraph 22
 J.N. Postgate, 'Trees and Timber in Assyrian Texts', *Bulletin on Sumerian Agriculture*, 6 (1992), pp. 359–359
 P.A. Miglus, 'Die Säule in Assyrien', J.G. Dercksen (ed.), *Assyria and Beyond: Studies Presented to Mogens Trolle Larsen*, Leiden 2004, pp. 421–423
 ושם ספרות נוספת.
 בלוח הנמצא במוזאון הבריטי (BM124938), ואשר מקורו בחדר H שבארמון הצפוני בנינווה, נראית שורת עמודים הניצבים על בסיסי אריה, ואשר בראשם כותרות אבן מעוטרת. על לוח זה ראו: H. Weidhaas, 'Der bit hilani', *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatischer Archäologie*, 45 (1939), p. 132, fig. 2
 ראו על כך גם: G. Sinopoli, *Il Re e il Palazzo: Studi sull'architettura del vicino oriente: il bit hilani*, Pisa 2005, pp. 40–41
 ותכנית משופרת של לוח זה שם, באיור 6.

97 ראו לעניין זה את הסיכום של סינפולי (שם), עמ' 40, ושם ספרות נוספת.
 98 וינטר (לעיל, הערה 95), עמ' 358. ראו גם: V. Fritz, 'Die syrische Bauform des Hilani und die Frage seiner Verbreitung', *Damaszener Mitteilungen*, 1 (1983), pp. 43–58
 ומיגלוש (לעיל, הערה 95), עמ' 308; הנ"ל (לעיל, הערה 96), עמ' 423–425.

ובראשונה אופן הארגון של מכלולים בנויים,⁹⁹ וכן לאימוץ מוגבל של יסודות כמו העמודים בחזית הכניסה ובאלום הכניסה, שגם בהם ניכר המשך קיומן של מסורות בנייה אשוריות קיימות. הדגש בארכיטקטורה האשורית והייחוד שלה באו לידי ביטוי בבסיסי עמודים מברונזה ולעתים מאבן, ולא דווקא בשימוש במונוליטים מאבן, וכמעט לא היה בה שימוש בכותרות בראש העמודים. גם בשלב זה השימוש בעמודים נותר מוגבל ליסודות ארכיטקטוניים מוגדרים ומעטים, אולי בגלל מחסור בחומרי גלם.¹⁰⁰ אפשר לקבל את הצעתו של פטר מיגלוש לפרש את השימוש בעמודי האבן כיסוד סמלי המבטא את כיבוש המערב. גם לארכיטקטורה הפרטית באשור חדרו עמודים רק במאה השביעית לפסה"נ, ולאותם שימושים כבבנייה הממלכתית, וניתן לפרשם כסמל מעמד.¹⁰¹

על רקע זה יש חשיבות לתבליט אבן שהתגלה בדור־שרוכין (ח'ורסאבאד), עירו של סרגון, אשר נבנתה בפרק הזמן שבין חורבן הערים הישראליות שכותרות האבן המעוטרות היו מסימני ההיכר העיקריים שלהן, לבין הופעתן של כותרות אלה ברמת־רחל (ואולי גם בירושלים ובמואב). תבליט זה נמצא בחדר 7 שבארמון הצפוני־מערבי, ובלוח ה־12 של סצנת הציד מתואר מבנה ריבועי על

ציור של קטע מהלוח ה־12 בחדר 7 שבארמון הצפוני־מערבי בדור־שרוכין (ח'ורסאבאד)

פודיום גבוה. חזית הכניסה למבנה מעוטרת בשני עמודים. העמודים ניצבים על בסיסים מעוגלים, הם חלקים ומעוגלים, ובראש כל אחד מהם עיטור של שלוש טבעות ניצבות, ומעליו כותרת אבן מעוטרת. מעל המסגרת העליונה שבראש הכותרות מונח בלוק אבן; חלקו הצר מונח על הכותרת, וחלקו הרחב נושא את המשקוף הגדול המחזיק את גג המבנה, המעוטר בשיניויות. המבנה נמצא בקצהו של הגן המלכותי, לרגלי המבנה זורם נחל, ומעליו – גבעה גדולה מיוערת, ובפסגתה מבנה נוסף, שנראה כמו מזבח.¹⁰² כתבליט שמקורו בחדר H שבארמון אשורבניפל בנינווה (לוח 8, בחלקו השמאלי של פנל AW 124939), תוארו הגנים של סנחריב כחמישים שנה לאחר שנוצרו.¹⁰³ נראה בו גן גדול ומיוער בסוגי עצים שונים הנמצא על

גבעה גבוהה. אל הגן מגיעה אמת מים, וממנה זורמים המים בתעלות לכל חלקי הגן. בראש הגבעה ניצב מבנה, ובצדו אסטלה מלכותית, ועל מורד הגבעה נמצא מזבח. המבנה נתמך על ידי ארבעה עמודים, וכנראה נעשה ניסיון לתאר את המבנה בממד עומק – שני עמודים קדמיים ושניים אחוריים. כל ארבעת העמודים חלקים ומעוגלים, והשניים האחוריים עומדים על בסיסי עמוד מעוטרים. בראשי העמודים כותרות אבן מעוטרות, והן נושאות את קורות הגג, אשר מעוטר בשיניויות. בראשי הכותרות

99 וינטר (שם), עמ' 360-361.

100 מיגלוש (לעיל, הערה 96), עמ' 425-426, ושם ספרות נוספת.

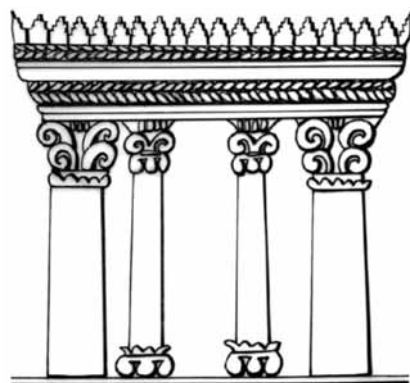
101 שם, עמ' 428.

102 לוח זה התגלה על ידי ראסם בשנת 1854. ראו: P. Albenda, *The Palace of Sargon King of Assyria*, Paris 1986, p. 79, pl. 89 102 עמ' 142; וינטר (לעיל, הערה 95), עמ' 362; סינפולי (לעיל, הערה 96), עמ' 41. והשוו לתצלום של לוחות 10-11 המופיע באיור 8 אצל סינפולי.

103 לוח זה התגלה על ידי ראסם בשנת 1854. ראו: H. Rassam, *Asshur and the Land of Nimrud*, London 1897, p. 355, וראו: וינטר (שם), עמ' 362-363; S. Dalley, 'Nineveh, Babylon and the Hanging Gardens: Cuneiform and Classical Sources Reconciled', *IRAQ*, 56 (1994), pp. 50-56; J. Reade, 'Assyrian Illustrations of Nineveh', *Iranica Antiqua*, 33 (1998), p. 86. ראו גם את סקירתו של סינפולי (לעיל, הערה 96), עמ' 39, ושם ספרות נוספת.

של שני העמודים האחוריים מונח בלוק אבן נוסף; חלקו הצר מונח על הכותרת, וחלקו הרחב נושא את המשקוף.

ההופעה החריגה של עמודי האבן שבראשם כותרות אבן מעוטרת בתבליטים¹⁰⁴ מאפשרת לראות בעמודים בעלי הכותרות ביטוי להשפעה של הארכיטקטורה הישראלית על זו האשורית, ואולי אף יש בהם ביטוי לשלל מלחמה, למנחות או לרתימתם של ארכיטקטים ישראלים למפעלי הבנייה האשוריים. עם זאת ספק אם אפשר לקשור את הופעתן של הכותרות למידע על חלקם של אנשים משומרון ומגידו בבניית החומות של דור-שרוכין.¹⁰⁵ מכל מקום אין לתופעה זו מקבילות נוספות בארכיטקטורה האשורית, ונראה שהייתה מוגבלת בזמנה ובהיקפה.

בשני התבליטים האשוריים שכותרות האבן המעוטרת מופיעות בהם הן באות בהקשר של גנים מלכותיים הסמוכים לארמונות האשוריים. אפשר להניח שהאשורים, שבתקופת שלטון העל שלהם ביהודה נבנה הארמון ברמת-רחל כמרכז מנהלי וכלכלי – וברומה לכך נבנתה אולי המצודה באלמדיבע שבמואב¹⁰⁶ – הם שהביאו את כותרות האבן המעוטרת לשתי

ציור של קטע מתוך לוח 8, בחלקו השמאלי של ספין WA 124939, בחדר H שבארמון אשורבניפל בנינוה

הממלכות הווסליות, שעד אז לא היו מוכרים בהן היסודות הארכיטקטוניים הללו. השפעתם של האשורים ניכרת גם בכמה יסודות אחרים באמנות המקומית, וכבר תיאר אותה היטב שטרן.¹⁰⁷ ככל האמור לעיל יש משום חיזוק להנחה שהמצודה ברמת-רחל נבנתה בהשפעה אשורית, אם לא בהנחיה ישירה או בהוראה מצד האימפריה ששלטה במרחב עוד מימי תגלת פלאסר השלישי וביתר עוצמה מאז ימי סרגון. וכנראה ברומה לכך נבנו המצודה במדיבע ואולי גם הארמון או המצודה בעמאן. אפשר לראות בכל אלה חלק ממפעלי הבנייה האשוריים בממלכות הווסליות הקטנות בשלהי המאה השמינית או בראשית המאה השביעית לפסה"נ. המצודות הללו, שאינן משקפות מסורות בנייה מקומיות, לא באיכות, לא במאפייני המרכיבים השונים ולא בתכנית הכללית, שירתו ודאי את המנהל האימפריאלי, ואולי חנו בהן חילות מצב קטנים שהוצבו בנקודות מפתח אסטרטגיות. הארכיטקטורה של מבנים אלה היא שילוב חד-פעמי של מאפיינים מקומיים וזרים, שחלקם מוכרים מתקופות קודמות באזור, וחלקם היו חדשים לגמרי במרחב. לשילוב כזה אין תקדים בארכיטקטורה המקומית, וניתן לראות בכך מאפיין נוסף של פרק זמן מיוחד ומעצב זה בהיסטוריה של ארץ-ישראל, עם ראשית תקופת ה'שלוש האשוריים' במזרח הקדום.

104 עמודים נוספים עם כותרות מופיעים בלוח 4 שבחדר XXII, אשר תוארך לימי סנחריב, ושבו ככל הנראה תיאור של הארמון. ראו: fig. 76, p. 151, J.M. Russell, *Sennacherib's Palace without Rival at Nineveh*, Chicago 1991. ראו גם: דאליי (שם), עמ' 51-52.

105 על הופעתם של אנשים משומרון בטקסט מנהלי הנוגע לבניית החומות ראו: G.B. Lanfranchi & S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces* (SAA, 5), Helsinki 1990, p. 206, no. 291, line 16 & rev. line 1; F.M. Fales & J.N. Postgate, *Imperial Administrative Records, Part II: Provincial and Military Administration* (SAA, 11), Helsinki 1995, pp. 19-20, no. 9, rev. line 3

106 השערה זו העלה כבר נאמן, והוא הציג הקבלות רבות לבניית מרכזי מנהל אשוריים בממלכות חסות. ראו: נאמן (לעיל, הערה 80).

107 לסקירה מקיפה ראו שטרן (לעיל, הערה 52), עמ' 34-36.